

WŁADYSŁAW MAKARSKI

O TYPACH WYPOWIEDZEŃ ZESTAWIONYCH (Z ZAGADNIEŃ BUDOWY TEKSTU)

Skrótowno zarysowana przez Zenona Klemensiewicza problematyka wypowiedzenia zestawionego (WZ)¹ podjęta została w szeregu prac. Dokładnie scharakteryzowano już jedną z odmian WZ, mianowicie zestawienie z przytoczeniem.² Ustalono ontologię przytoczenia, opisano jego składnię, dokonano szczegółowych podziałów tej konstrukcji, zarówno ze stanowiska semantycznego jak też formalnego.

Pozostałe typy WZ nie doczekały się, jak dotychczas, równie wyczerpującej charakterystyki. Do odnotowania jest kilka szkicowych i wycinkowych opisów tzw. wypowiedzenia zestawionego z parentezą. O ile jednak ustalenie przedmiotu badań WZ z przytoczeniem nie stanowiło żadnego problemu (typ jest ewidentny), o tyle kłopoty z parentezą pojawiają się już w momencie postawienia pytania: co to jest parenteza? Stanowiska zajmujących się tą sprawą są różne.

Klemensiewicz za parentezę uważa „wypowiedzenie przystawione”, które „dorzuca nawiasową uwagę krytyczną, wyjaśniającą, zastrzegającą itp.” do „wypowiedzenia podstawowego” zawierającego cudzy lub własny sąd mówiącego. Ilustruje to m. in. takimi przykładami: *Sprawa ta — tak przynajmniej opowiadał mi brat — nie została jeszcze załatwiona*; *Dziś, widać, nie doczekamy się słońca*, *W tym właśnie tkwi, że tak powiem, jądro zagadnienia*.³ Powyższą odmianę WZ konfrontuje autor z innymi typami zestawień: 1. WZ z przytoczeniem; 2. WZ z członem akcesoryjnym, podającym „jakiś szczegół sytuacyjny towarzyszący cudzym lub własnym słowom przytoczonym w wypowiedzeniu podstawowym”, por. *Będzieś nas jeszcze po nogach całowała — trzasnął drzwiami*; [...] *wstąpił na stos wielkich belek (pod płotem sadu suszyły się belki)*; 3. WZ z apostrofą zawierającą „odwołanie się do słuchacza w związku z treścią wypowiedzenia podstawowego”, por. *Dajmy, wiesz co, spokój temu*.⁴

¹ *Problematyka składniowej interpretacji stylu*. „Pamiętnik Literacki” 42:1951 s. 138-147; tenże. *Zarys składni polskiej*. Wyd. 1. Warszawa 1953 s. 58; Wyd. 2. Warszawa 1957 s. 104-106 (to wydanie cytowane jest w niniejszej pracy).

² Prace zamieszczone w „Rocznikach Humanistycznych” 12:1964 i 14:1966 z. 4 s. 65-73. Tam przedstawiona wcześniejsza literatura.

³ *Problematyka* s. 138; tenże, *Zarys* s. 105.

⁴ *Problematyka* s. 138; tenże. *Zarys* s. 104-106.

W. Górny rozszerza pojęcie parentezy do wszystkich wyróżnionych przez Klemensiewicza odmian WZ poza zestawieniem z przytoczeniem.⁵

Słownik terminologii językoznawczej definiuje parantezę ze stanowiska formalnego jako „wtrącenie (od gr. παρενθεσις) do zdania jakiegoś członu (wyrazu, grupy wyrazów czy nawet zdania) nie należącego do niego syntaktycznie, np. *Człowiek ten nieświadomie — niech mu Bóg wybaczy — wiele szkody przyjaciółom wyrządził*”.⁶

Podobną charakterystykę składniową zestawienia z parantezą podaje W. Makarski.⁷ Z punktu widzenia semantycznego teksty parentetyczne określa autor jako różnego typu oceny (komentarze) i wołacze (apele)⁸ (u Klemensiewicza człony „z nawiasową uwagą krytyczną, wyjaśniającą, zastrzegającą itp.” oraz człony z apostrofą). Tym przeciwstawia drugoplanowe uwagi narracyjne, które nazywa uwagami nawiasowymi⁹ (u Klemensiewicza człony akcesoryjne w przykładach typu [...] *wstąpił na stos wielki belek (pod plotem sadu suszyły się belki)*).

S. Bąba i S. Mikołajczak przyjmują z kolei szerokie rozumienie parentezy, włączając w nie pojęcie uwagi, komentarza, a nawet przytoczenia. Oto jak charakteryzują parenteżę pod względem semantyczno-funkcyjnym: „Z uwag zawartych w różnych pracach z zakresu składni i stylistyki wynika, że parentezy służą uzupełnianiu wypowiedzi szczegółami mniej istotnymi, lecz niekiedy koniecznymi dla jej zrozumienia, czasem zawierają dopowiedzenia autorskie lub komentarze ujęte z innej płaszczyzny myślowej niż tekst prowadzący, a także przytoczenia słów któregoś z bohaterów”.¹⁰ W innym miejscu mówią jeszcze autorzy o parentezie, używając terminu Klemensiewicza, jako o uwadze nawiasowej bądź zdaniu nawiasowym.¹¹ Pod względem syntaktycznym tak rozumiane zestawienia z parenteżą charakteryzowane są jako konstrukcje niekoniecznie nie powiązane składniowo tradycyjnie wyróżnianymi związkami parataksy i hipotaksy.¹² Analizowany materiał, ograniczony, jak piszą autorzy, „ze względów praktycznych [...] do jednego typu wtrąceń parentetycznych — a mianowicie zawartego w nawiasach” pomieszczony jest w 9 grupach semantyczno-funkcyjnych¹³, dających się sprowadzić do wyróżnionych przez Klemensiewicza typów WZ z „uwagą nawiasową” oraz WZ z członem akcesoryjnym (u Makarskiego WZ z komentarzem i WZ z uwagą nawiasową).

Wobec takiej rozbieżności stanowisk co do istoty parantezy i pomieszczenia terminologicznego (por. różnie rozumiane terminy *uwaga nawiasowa*, *komentarz*) jawi się potrzeba ponownego sprecyzowania pojęcia parantezy, tym razem poprzez

⁵ *Zestawienie — czy tylko kategoria składniowa?* „Pamiętnik Literacki” 53:1962 z. 1 s. 183.

⁶ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa 1970 s. 143.

⁷ *O zestawieniu z paranteżą*. „Roczniki Humanistyczne” 19:1971 z. 1 s. 368.

⁸ Tamże s. 358-365, 368.

⁹ Tamże s. 362.

¹⁰ S. Bąba, S. Mikołajczak. *Parenteza we współczesnej prozie polskiej* (klasyfikacje i funkcje). „Studia Polonistyczne UAM” 1:1973 s. 14.

¹¹ Tamże s. 7, 8.

¹² Tamże s. 8.

¹³ Tamże s. 9, 14-28.

ogląd tej konstrukcji w kontekście całości problematyki WZ i jej wszystkich odmian. Wyróżnienie zasadniczych typów WZ i ustalenie wzajemnych ich relacji jest przedmiotem niniejszej rozprawki.

Przyjmując za Klemensiewiczem jako naczelne kryterium podziału zestawień czynnik genetyczny, dzielimy badane konstrukcje na:

1. zestawienia tekstów pochodzących od różnych osób bądź od tej samej osoby, ale wypowiedzianych w różnym czasie; są to WZ z przytoczeniami;

2. zestawienia tekstów pochodzących z tego samego źródła, ale wypowiedzianych z różnych postaw intelektualnych, emocjonalnych, wolitywnych nadawcy, por. przykłady Klemensiewicza w grupach WZ z „nawiasową uwagą” oraz WZ z apostrofą.¹⁴ Wspólną dla obu typów zestawień jest jedna z osi tekstu, tj. tekst główny, inaczej — prowadzący. Jego piętro niższe stanowi tekst przytoczenia, zaś nadbudowę tworzy tekst, zwany przez Górnego generalnie parentezą.¹⁵

Ze względu na typ relacji wobec podstawowych elementów komunikacji językowej człony tego piętra dzielą się na:

1. teksty wyrażające stosunek nadawcy (*N*) do rzeczywistości (*R*); są to: a) komentarze zawierające ocenę logiczną planu treściowego, por. modulanty wyrazowe typu *chyba*, *prawdopodobnie*, *oczywiście* itp. oraz modulanty wypowiedzeniowe w rodzaju *być może*, *przypuszczam*, *sądzę* itp.; b) komentarze wyrażające emocjonalny stosunek *N* do *R*, por. afektanty wyrazowe typu *ach*, *och*, *o jej*, *psiakrew* itp. oraz wypowiedzenia w rodzaju *jak mi przykro*, *żałuję bardzo*, *to cudowne* itp.;

2. teksty wyrażające stosunek *N* do tekstu (*T*); są to komentarze stylizacyjne zawierające ocenę formy komunikatu, np. *krótko mówiąc*, *innymi słowami*, *jednym słowem* itp., oraz elementy organizacji mniejszych segmentów treści w większej jednostki komunikatywne, np. *po pierwsze*, *ponadto*, *przeciwnie* itp.;

3. teksty wyrażające stosunek *N* do odbiorcy (*O*); są to apele typu *Janku*, *proszę pana*, *wiesz*, *widzisz* itp.

Ani w warstwie przytoczeń, ani w warstwie komentarzy i apeli nie mieści się tekst tzw. uwagi nawiasowej, reprezentowany przez drugi człon cytowanego przykładu [...] *wstąpił na stos wielki belek (pod płotem sadu suszyły się belki)*. Cała ta konstrukcja łącznie z uwagą nawiasową należy do narracji. Wyznacza stosunek *T*:*R*. Wypowiedzenie zestawione z uwagą nawiasową tworzy więc jeszcze inny typ WZ, różny od zestawienia z przytoczeniem i zestawienia z komentarzem czy apelem. Stanowi mianowicie zestawienie tekstów zróżnicowanych co do stopnia ich ważności w komunikacie. Hierarchizowanie elementów tekstu, widoczne już na płaszczyźnie składników wypowiedzenia pojedynczego (por. takie środki, jak akcent logiczny, szyk, partykuły wzmacniające), w zestawieniach dotyczyć może jednostek wyższego rzędu, tj. wypowiedzeń. Owo zróżnicowanie planów członów zestawienia wyraża się w sposób obligatoryjny następstwem tekstów uwagi po tekście głównym lub tego jego fragmentu, do którego uwaga bezpośrednio się odnosi, por. *Kierowała nim sanitariuszka Zosia (dwa lata medycyny na konspiracyjnym uniwersytecie)*; *Wujek*

¹⁴ Klemensiewicz. *Zarys* s. 104-106.

¹⁵ Górny, *iw.* s. 192 n.

(właściwie stryj, lecz tak już przywykłem go nazywać) uważał Martę zawsze za „Kukulcze dziecko” uszczuplające moje prawa (za Bąbą i Mikołajczakiem¹⁶). Ta właściwość tekstu uwagi usprawiedliwia przyjęcie dla niej terminu przystawienie (u Klemensiewicza termin *przystawienie* jest równoznaczny z *wtrąceniem*¹⁷). Znakem graficznym przesunięcia na dalszy plan tekstu uwagi jest obowiązkowo nawias, stąd stosowny dla niej termin uwaga nawiasowa. W wymowie drugoplanowość tekstu uwagi wyrażona jest odpowiednimi czynnikami prozodyjnymi. Funkcję znaku hierarchizacji zarówno w tekstach pisanych, jak i wypowiedzianych pełnić mogą również elementy leksykalne w rodzaju *nawiasem mówiąc*, *zresztą* itp. W tekstach naukowych mamy do czynienia z powszechnym użyciem specyficznego znaku usuwania informacji na drugi plan, mianowicie z przypisem.

Różnicowanie tekstów co do stopnia ważności w komunikacie dotyczy nie tylko elementów płaszczyzny narracji. Tekstem drugiego planu mogą być także komentarze i apele. W konstrukcjach: a) *Mój Boże, jak ten czas leci*; b) *Jak ten czas, mój Boże, leci*; — a) *Naturalnie, ma duże powodzenie*; b) *Ma, naturalnie, duże powodzenie*; — a) *Proszę cię, oddaj mi tę książkę*; b) *Oddaj mi, proszę cię, tę książkę*; — a) *Janku, idziemy dziś na spacer*; b) *Idziemy dziś, Janku, na spacer* komentarze i apele grupy *a* funkcjonują inaczej niż także teksty grupy *b*. Pierwsze stanowią wyeksponowane, istotne elementy komunikatu¹⁸, drugie zaś są członami dodatkowymi, stanowiącymi spontaniczną ekspresję różnych postaw *N*. Wyznacznikiem drugoplanowości omawianych członów jest szyk: środkowa pozycja wobec tekstu narracji. W odróżnieniu od uwag tego typu komentarze i apele nie korespondują tylko z tekstem poprzedzającym (nie są jak one przystawione), lecz odnoszą się do całości członu podstawowego, stanowiąc niejako równoległą do niego oś tekstu. Technicznym sposobem wyrażenia tej równoległości planów jest rozzerwanie przez komentarz czy apel tekstu narracji. Ze względu na tę cechę przysługuje im miano wtrącenia, odpowiadające dokładnie greckiemu *παρένθεσις*, niem. *Zwischensatz*, ros. *wnesenije*.¹⁹ W wymowie wtrącenia podobnie jak uwagi nawiasowe (przystawienia) odróżnia się od tekstu głównego odpowiednim ukształtowaniem prozodyjnym; graficznie wydziela się je, inaczej niż uwagi, przecinkami i myślnikami, fakultatywnie tylko nawiasami, które zresztą mogą być zastąpione przez przecinki, por. *Może sobie pozwolić (o ile to prawda) na zupełną bezstronność*; *Kto jak my dążył na północ i po wystartowaniu (jak to zwykle bywa) bacznie patrzył na ziemię, doznał nowego zdziwienia, chociaż było to niespodzianką* (za Bąbą i Mikołajczakiem).²⁰

Pojęcie parentezy wiązać można nie tylko z wtrąceniami komentującymi i apelującymi. Poza nimi wtrąceniem może być także wprowadzenie do przytoczenia, zajmujące tak jak one środkową pozycję względem pozostałego członu zestawienia.

¹⁶ Jw. s. 16, 12.

¹⁷ Klemensiewicz. *Zarys* s. 106.

¹⁸ Pierwszoplanowość wiąże się także z komentarzami w końcowej pozycji. Są to tzw. apozycje o swoistej problematyce. Zob. Makarski, jw. s. 368 n.

¹⁹ Gołąb, Heinz, Polański, jw. s. 413.

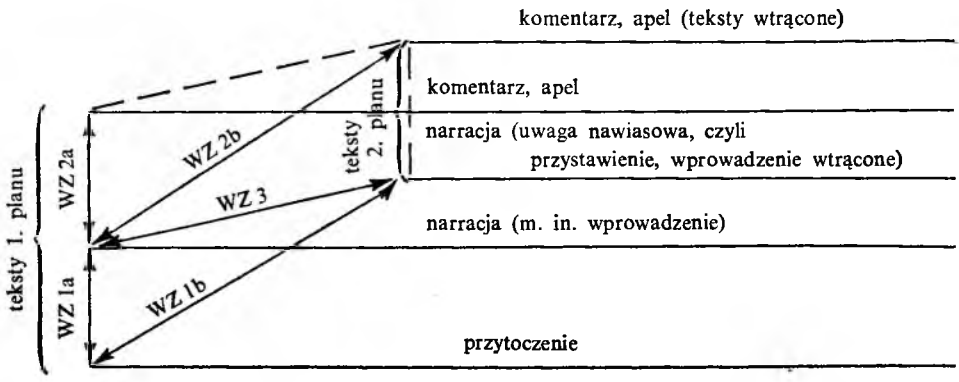
²⁰ Jw. s. 23.

Szyk ten i w tym wypadku implikuje drugoplanowość wtrącenia. W przykładzie *Korzecki szepnął: Widzę coś nowego* (za Klemensiewiczem²¹) zarówno informacja o reprodukowaniu słów, jak i sam tekst przytoczony są w intencji narratora ważne, zaś w zestawieniu *I taki lotr — zawołał Klucznik — ma panować?* (za Klemensiewiczem²²) wprowadzenie odczuwane jest jako tekst mniej ważny.²³ Jest jednak zasadnicza różnica pomiędzy komentarzem czy apelem parentetycznym a parentezą — wprowadzeniem do przytoczenia. Wtrącenie pierwszego typu nie relacjonujące *R*, lecz wyrażające *N*, może być bez szkody dla sensowności komunikatu usunięte, zaś obecność wprowadzenia wskazującego na źródło przytoczenia, a więc element *R*, jest nieodzowna w jakiegokolwiek pozycji, choćby nawet w najbardziej szcztąkowej postaci (por. wprowadzenia wyrażone samymi nazwami osobowymi w tekstach dramatów). W odróżnieniu od tekstów z płaszczyzny narracji i tekstów z płaszczyzny komentarzy czy apeli, dających się hierarchizować co do stopnia ważności, przytoczenia stanowią zawsze teksty pierwszoplanowe. Pozostaje to w zgodzie z naczelną funkcją przytoczenia: przybliżenia w formie pierwotnej kształtu wypowiedzi.

Rozważania powyższe doprowadziły do wyróżnienia następujących typów zestawień:

1. WZ z przytoczeniem, w dwu odmianach:
 - a) oba człony pierwszoplanowe;
 - b) człon przytoczenia pierwszoplanowy oraz człon wprowadzenia drugoplanowy (wtrącony, czyli parentetyczny);
2. WZ z komentarzem bądź apelem, w dwu odmianach:
 - a) oba człony pierwszoplanowe;
 - b) człon narracji pierwszoplanowy oraz człon komentarza bądź apelu drugoplanowy (wtrącony, czyli parentetyczny);
3. WZ z uwagą nawiasową, w jednej odmianie:
 - człon narracji pierwszoplanowy oraz człon narracji drugoplanowy (przystawiony).

Można wszystkie te konstrukcje wpisać w następujący przestrzenny model tekstu:

²¹ *Zarys* s. 105.

²² Tamże s. 104.

²³ Pierwszoplanowy charakter zdają się także posiadać wprowadzenia w pozycji końcowej.